

УДК 002.2(477)"1917"

Ольга Васьківська,
вчений секретар
Книжкової палати України

Друкована книжкова продукція видана на терені України у 1917 році

У статті висвітлено результати роботи, яку проводила ДНУ "Книжкова палата України імені Івана Федорова" в рамках науково-дослідної роботи "Дослідження фонду Державного архіву друку з метою вивчення повноти комплектування, збереження та використання документів" (науковий керівник — вчений секретар Ольга Васьківська). Здійснено історико-книгознавчий аналіз розвитку книговидавничої справи в Україні в 1917 році, визначено основні її тенденції та характерні риси в контексті політичних і соціальних процесів, що відбувалися у той період, реконструйовано матеріал до репертуару друкованої книжкової продукції, проаналізовано його тематико-типологічну структуру, а також на основі вивчення архівних матеріалів, частина яких уперше вводиться до наукового обігу, і опублікованих джерел представлено дані про видавництва та організації, які займалися видавничою справою і діяли на терені України у зазначений період.

Ключові слова: книговидавнича справа, книговидавничий репертуар, видавництва, 1917 рік.

Важко не погодитись із думкою, що книга є загальним символом земної цивілізації, незважаючи на відмінність соціальних формацій і державних устроїв. Саме книга у непростій історії українського народу поруч із засобами інформації сприяла формуванню національної свідомості та виробленню політичного мислення українського народу.

Книжкова палата України — головне сховище найбільш повного зібрання друкованої продукції, виданої на терені України, починаючи з 1917 року.

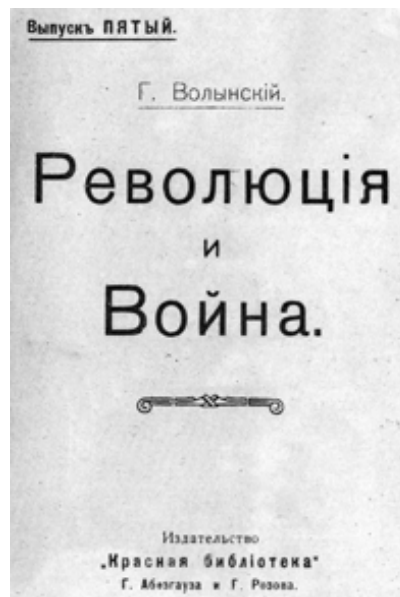
Актуальність історико-бібліографічного дослідження її фонду, який зберігається у Державному архіві друку, зумовлена тим, що друковані видання є джерелом інформації, багатовекторно висвітлюють аспекти розвитку суспільства, активізують значення збереження документальних матеріалів, оскільки вироблення, нагромадження, зберігання та використання інформації є основою подальшого економічного, інтелектуального й духовного прогресу суспільства.

Упродовж 2010 року в рамках науково-дослідної роботи (НДР) проведено моніторинг книжкових видань за 1917 рік. Опубліковані матеріали 20—40-х років ХХ ст. (С. Паночіні, Ан. Приходька та інших), а також сучасні монографії (Т. Ківшар, С. Петрова та інших) і публікації на сторінках періодичної преси не дають всебічного уявлення про друковану книжкову продукцію 1917 року, отже створений на сьогодні бібліографічний ресурс не може задовольнити потребу суспільства в інформації про книговидавничу справу зазначеного періоду. Мета пропонованої статті — на основі нагромадженого певного фактичного матеріалу, а також бібліографічних показників, складених найбільшими бібліотеками України, електронних баз даних бібліотек України та Росії, неперіодичних і періодичних видань, каталогів видавництв зазначеного періоду заповнити існуючу історико-бібліографічну прогалину і ввести до наукового обігу результати дослідження.

До 1917 року загальний освітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення становила близько 70%. У деяких регіонах цей показник сягав навіть понад 80%.

Піднесення української культури та видавничої справи, зокрема, починається з 1917 року, після створення у бе-

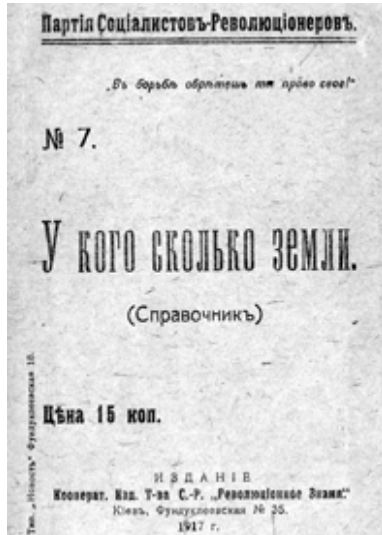
резні Української Центральної Ради (УЦР). Важливою і невід'ємною частиною її політики було питання культурно-освітнього будівництва. Уже з перших засідань УЦР поруч із найголовнішими завданнями державотворення гостро стало питання про заснування та розвиток рідної школи як на території України, так і за її межами, у місцях компактного проживання українців. Було скасовано всі заборони царського уряду щодо видання книг українською мовою, і надавалися рівні права й можливості в культурному розвитку не лише українцям, а й усім іншим націям і народностям, які мешкали на території України.

З весни уряд розширює мережі україномовних освітніх закладів, розпочинаючи зі створення початкових шкіл, а за ними гімназій, різних училищ і вищих навчальних закладів. Упродовж літа та осені 1917 року під керівництвом УЦР було відкрито понад п'ять тисяч шкіл і понад сто гімназій,

десятки технічних училищ, а також організовано низку нових вищих навчальних закладів, державних установ, театрів, бібліотек, музеїв тощо.

Усе це стимулювало роботу над створенням книжкових видань, зокрема підручників з української мови, літератури, історії (наклади українських підручників сягали понад 100 тис. примірників), над удосконаленням змісту і форми вже використовуваних у навчанні книг.

Тогочасні письменники займалися не лише творчістю, а й брали активну участь у громадсько-політичній діяльності, вони відстоювали права своєї нації на власну мову, культуру та державність. Як результат їхньої праці з'явилися книги, присвячені: українській мові — твори І. Огієнка, С. Русової, суспільно-політичному життю — праці М. Грушевського, М. Міхновського, М. Драгоманова, С. Єфремова, а також книги з історії українського народу, видання наукового спрямування, література для дітей. Великими накладками виходили твори класиків української літератури (Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького), твори тогочасних українських письменників (В. Винниченка, Б. Грінченка, А. Кашенка) та видання агітаційного спрямування. Українською мовою перекладалися твори російських письменників Л. Толстого, В. Гаршина, В. Короленка, Д. Маміна-Сибіряка, зарубіжних — Г. де Мопассана, Д. Дефо, Дж. Лондона, Г.-К. Андерсена, Е. Сетона-Томпсона, О. Вайлда та інших.

Держава виділяла приватним видавництвам безвідсоткові позики для зміцнення друкарської бази та придбання паперу, це сприяло активізації їхньої діяльності. Поліпшили роботу такі видавничі осередки, як: "Криниця", "Час", "Дзвін", "Вік", "Друкарь" та інші, що випускали книги українською мовою. Було створено нові видавництва: "Вернигора", "Серп і молот", "Рух", "Видавництво М. Грушевського", "Видавництво А. Кашенка". Плідно працювали, крім уже названих, київські видавництва "Українська школа", "Видавництво М. Грінченкової", черкаське видавництво "Сіяч", катеринославське "Каменярь" тощо, які випускали українські книги — підручники, літературу національного спрямування, історичну, педагогічну, художню, дитячу. Поява великої кількості українських видань була викликана практичними потребами суспільства. Вони містили наукові факти, вчили, давали поради практичного змісту та характеру, а також демонстрували природні та стилістичні можливості рідної української мови, її відповідність естетичним смакам, уподобанням, культурним настановам своєї доби.

Чимало видавництв випускали книги російською, єврейською, польською та іншими мовами, звичайно ж, найбільше російською мовою. Київське видавництво "Сотрудник" спеціалізувалося на друкуванні книг із медицини, педагогіки, філології, а також підручників, харківське "Новое время" А. С. Суворина — літератури з природничих наук, київське "Книжное издательство И. И. Самоненка" — технічної літератури (праці Є. О. Патона тощо), одеські "Книгоиздательство М. С. Козмана", "Единение" та київське видавничє товариство "Революционное знамя" — агітаційно-політичної літератури, яка користувалася широким попитом; видавничє товариство "Великдень" — релігійної літератури українською мовою [1, с. 18], київське видавництво "День" відоме, як видавець плакатів і мап, а вінницьке "Село" — літератури сільськогосподарської тематики.

Інші національності мали свої видавничі та книгорозповсюджувальні осередки, зокрема у Києві — єврейське видавництво "Фарн-Фолк", польське — "Nakładem Leona Idzikowskiego"; чеське добровільне товариство "Jan Amos Komensky"; в Одесі — грецьке П. Зерваті-Перакі [2, с. 116—118] друкували книги різної тематики від підручників до політичних видань.

У той час діяло 16 українських книгарень, в яких можна було придбати українські видання, зокрема у містах: Києві — 6, Полтаві — 2, по одній у Харкові, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Чернігові, Миколаєві та 2 поза межами України — у Петрограді та Катеринодарі.

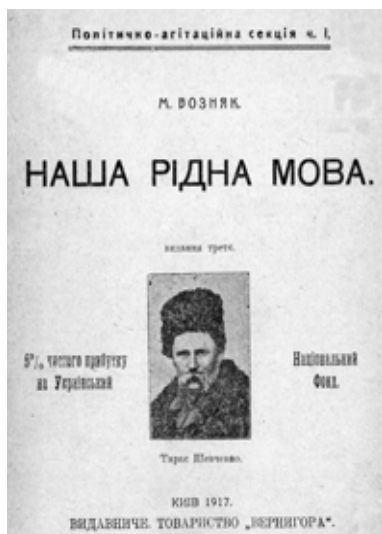
Незважаючи на нестабільність суспільно-політичного життя країни 1917 року, випуск книжкових видань не переривався, хоча загострення політичного становища погіршило умови книговидавання. "З кожним днем на ринку стає менше паперу, на якому б можна було б друкувати нові книжки, — відзначалося в "Киевской земской газете". — Не можна дістати місця в друкарні, позбавленої більшої частини робітників, нема засобів на божевільно здорожнілий видавничий матеріал..." [3, с. 1027].

Восени у Києві сформувалися три ворогуючі табори, які протистояли один одному. Це були представники Центральної Ради, більшовики і прихильники Тимчасового уряду. 29 жовтня в Києві розпочалося збройне повстання, яке тривало декілька днів. Загострення політичного становища погіршило умови книговидавання. Провести який-небудь облік чи реєстрацію друківаних видань у той час не було жодної можливості. З поглибленням революції почали з'являтися сотні різних брошур і книг (особливо збільшилась кількість програм, статутів, звітів, промов, резолюцій тощо), але офіційної реєстрації видань за 1917 рік не проводилося.

У вересні того ж року товариство "Час" у Києві за участі більше тридцяти знаних на той час українських письменників почало видавати щомісячний критико-бібліографічний часопис "Книгарь" — літопис українського письменства, присвячений справам українського книговидавання, на сторінках якого друкувалися статті, рецензії, хроніка, повідомлення про діяльність і плани видавництв, зміст нових книг, надавалися оцінки кожному виданню, інформацію про яке вміщено в бібліографічному покажчику. Часопис подавав певні відомості про діяльність українських видавництв, про їхні наміри, про книги, що вийшли чи мають вийти.

Уперше зробив спробу надати матеріали до репертуару української друкованої книги С. Паночіні у статті "Книжкова українська продукція в 1917 році", надрукувавши у "Книгарі" [4, с. 243—251] невеликий покажчик видань, хоч, як зазначив сам автор, він був далеко не повний, "але на підставі цих неповних відомостей можна бути певним, що ми, нарешті, переступили межу "зачарованого кола", межу ганебного восьмого місяця, на якому перебували до війни серед

народів Російської держави по своїй книжковій продукції". Дійсно, в опублікованих до революції 1917 року статистичних матеріалах повідомлялося, що у 1913 році українських книжкових видань видано 176. Друга за кількістю нація в Російській державі займала серед інших — після російської, польської, німецької, єврейської, латинської, татарської та естонської — восьме місце у виданні літератури. Як зазначив В. Ігнатієнко у статті "Українська книжка й преса в історичному розвитку", у 1916 році українською мовою було видано 76 назв: "...українська книжка в 1915 та 1916 роках падає. Причини ці, безперечно, механічного характеру. Це роки імперіалістичної війни й найбільших репресій царського уряду проти друкованого українського слова, коли майже цілком був заборонений друк українських книжок, а те що друкувалось, носило характер контрабанди" [5, с. 4].

Друковану продукцію 1917 року (фото обкладинок видань з фонду Державного архіву друку уміщено в цьому матеріалі) досліджував Ан. Приходько, у 1921 році критично-бібліографічний часопис "Голос друку" (книга перша) оприлюднив його статтю "Книжкова продукція на Україні за час революції". Автор надав відомості про періодичну пресу 1917 року і наголосив, що в 1917 році "народилося нових біля 90 видавництв, за винятком російських, єврейських, польських і інших, також "Просвіт", що їх можна було знайти майже в кожному маленькому місті й містечкові" [6, с. 17—33]. Крім того, часопис "Книгарь" на своїх сторінках друкував "Показчик книжок, переглянутих в I—IV числах "Книгаря" за 1917 рік" [4, с. 291—296], який теж є досить коротким і неповним, і нарешті місячник літератури, критики й бібліографії "Книга" [7, с. 66] надрукував дані, наведені Інститутом українського книгознавства, а саме, що у 1917 році вийшло друком 1373 назви (12 448 316 примірників), українською мовою — 747, російською — 452, іншими (крім єврейської) — 174.

Упродовж звітнього періоду проведено моніторинг щодо відсутніх книжкових видань зазначеного періоду. Проаналізовано відомості про випуск книжкової продукції видавництвами та організаціями, які займалися видавничою справою і за тогочасним територіальним поділом згідно з III Універсалом УЦР та проголошеної Української Народної Республіки належали Україні. Це дев'ять губерній: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму). Встановлено, що видавнича діяльність здійснювалася не лише у великих містах та культурних центрах, а й у містах із населенням 5—10 тис. жителів, зокрема у Золото-

ноші, Лубнах, Миргороді, Проскуріві, Валках на Харківщині, Каменському, Широкому тощо, засвідчуючи велику потребу у виданнях та поширенні знань про історію, культуру, мову українського народу, зокрема книжкові видання виходили у більше, ніж 80 містах України.

Проведене дослідження показало, що демократизація національно-культурного життя 1917 року дала поштовх для розвитку книговидавництва в Україні, оскільки книга мала стати одним із засобів відродження українського народу, джерелом формування національної і громадянської свідомості та піднесення освітнього рівня. Навіть за умов революції, складного соціально-економічного стану, збройного протистояння різних політичних сил, видавнича діяльність набула широкого масштабу.

За результатами дослідження виявлено, що у фонді Державного архіву друку за 1917 рік відсутні 1790 неперіодичних (книги, брошури, записки, звіти, праці наукових товариств, інших громадських, державних установ, програми, статуту тощо) видань, і складено бібліографічний показник. Беручи до уваги, що у фонді Державного архіву друку зберігається 662 видання того періоду, можна стверджувати, що загальна кількість видань, випущених у 1917 році, становить не менше 2452 назв, із них українською мовою надруковано 932 видання, російською — 1485, іншими — 35.

За кількістю видань найбільші центри видавничої справи в Україні зосереджувались у містах: Києві — 893 видання, Одесі — 307, Харкові — 217, Катеринославі — 162, Полтаві — 98, Вінниці — 54, Чернігові — 30, Кам'янці-Подільському — 24, в інших містах виходило менше двадцяти видань.

Упродовж 1917 року найбільше за кількістю назв видано книг таких авторів: Б. Грінченка — 28 назв, М. Грушевського — 24, А. Кашенка — 23.

Серед видавничих організацій, які найбільше видали книг: видавниче товариство "Криниця" (Київ) — 55 назв, видання об'єднаних фірм "Книгарня А. А. Івасенко", п/ф "Одеські новини", книгарня "Праця" (издание объединенных фирм "Книжный магазин А. А. Івасенко", п/ф "Одесские новости", книжный магазин "Трудь") (Одеса) — 33, видавниче товариство "Вернигора" (Київ) — 32.

Найбільше перевидань упродовж року, а саме п'ять, витримала книга: Винниченко В. Федько-Халамидник. — Х. ; К. : Дзвін : Друк. 1-ї Київ. друк. спілки, 1917. — 32 с.

Кількість видавництв та видавничих товариств, які друкували книжкову продукцію, становила 130, найбільше їх знаходилося у Києві — 57, в Одесі — 23, у Харкові — 15, у Катеринославі — 8, у Вінниці — 4, у Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні, Могилеві-Подільському, Кобеляках, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Чернігові, Валках на Харківщині — по 2, в інших містах, таких, як Золотоноша, Миколаїв, Черкаси, Річиця, Софіївка — по одному.

У деяких книгах інформацію про видавця не наведено, подаються тільки відомості про друкарню, а в інших зазначено, що це "окремий відбиток" із видання періодичної преси, зокрема журналу, збірника наукових праць чи записок тощо. Зазначимо, що у 1917 році на території республіки діяло біля 300 друкарень.

В Україні в зазначений період випуском книжкових видань займалися різні організації й установи. "Свої видавництва створювали навіть дуже дрібні організації і групи, що користувалися порівняно обмеженим впливом. Так, коаліційна рада київських студентів випускала газету "Революционная мысль", у першому ж номері якої від 14 червня повідомлялося про розроблення статуту студентського кооперативу "Книжное дело". Основу продукції видавництва становили брошури серії "Наші завдання в Установчих

зборах", видання про необхідність підтримки Тимчасового уряду, окремі промови Керенського тощо" [8, с. 218, 219]. Крім того, різні політичні, військові, наукові, громадські організації видавали книжкову продукцію. У 1917 році таких організацій нараховувалось 237, це — книгарні, їх було 6, наукові установи та вищі навчальні заклади, гімназії — 10, наукові та інші товариства (крім військових) — 23, п'ятнадцять політичних організацій зареєстровано у 39 містах України, губернські земства та губернські й повітові земські управи — 27, Товариство "Просвіта" — у 20 містах України, військові установи — 12, авторські видання — 33, різні установи й організації — 67.

Значне місце у виданні книг в Україні належало науковим установам, вищим навчальним закладам, культурно-просвітницьким установам, Товариству "Просвіта", Київському та Харківському університетам, Київському політехнічному та Харківському комерційному інститутам, Пироговському товариству і Товариству українських письменників тощо. Помітний внесок у книговидавничу справу 1917 року зробили губернські земства й губернські земські та повітові управи, що видавали книги з економіки, медицини, сільського господарства, а також підручники (букварі, граматики тощо), з організаційних питань діяльності земств, про свій регіон.

Чільне місце у книговидавничій справі на Україні займала видавнича діяльність політичних організацій, а саме українських, російських, єврейських партійних осередків, зокрема: анархістів, більшовиків, Бунду, меншовиків, Народно-соціалістичної партії, партії "Народної свободи", Партії соціалістів-революціонерів, Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), Трудової народно-соціалістичної партії, Української народно-соціалістичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів (УПС-Р), УПСФ, УС-ДРП, "Паолей Ціон", Союзу автономістів-федералістів. Вони видавали агітаційну та пропагандистську літературу, а також програми, статuti тощо.

Для надання інформації широкому загалу співвітчизників про свій фінансовий стан і виконану роботу випуск книг здійснювали й комерційно-виробничі підприємства: акціонерні товариства, кредитові спілки, банки, комітети допомоги жертвам війни (військовопозолоненим) тощо.

У 1917 році видавничою діяльністю займалися військові установи, такі, наприклад, як Український генеральний військовий комітет, Військова школа пілотів-спостерігачів у Києві, Київський комітет військово-технічної допомоги, Одеський об'єднаний комітет із розповсюдження літератури і відомостей серед військ тощо, які спеціалізувалися на військовій тематиці.

Випуск книг ініціювали письменники, друкуючи власні твори, та діячі українського національного руху, які розповсюджували просвітницьку літературу, а також підприємці, зокрема власники книгарень замовляли видання, які користувалися попитом.

Отже, за досліджуванний період до структури книговидавничих установ країни входили видавництва, різні організації та фізичні особи. Загальна кількість видавництв та організацій, які займалися видавничою діяльністю і про які збереглася інформація, становить 367.

Основний масив книжкової продукції надрукували видавництва та видавничі товариства. Тематика книговидавничого репертуару була різноманітна — від наукових праць до дитячої літератури, але найбільше було випущено книг і брошур політичної тематики, яка відбивала, насамперед, погляди тих політичних сил, які контролювали в той період становище в країні, значне місце посідала література з крас-

ного письменства (художня), національного спрямування та історична, найменше видань — дитячих, релігійних, поетичних творів та присвячених музиці.

Отже, здобуті результати дають можливість відтворити історію книговидавничої справи на Україні 1917 року, простежити послідовність, динаміку та тенденції її розвитку. Стаття не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальше проведення ширших досліджень необхідно здійснювати щодо вивчення участі у книговидавничій справі України польських, єврейських, чеських, грецьких та інших громад, які жили на території країни.

В статье освещены результаты работы, которую проводила ГНУ "Книжная палата Украины имени Ивана Федорова" в рамках научно-исследовательской работы "Исследование фонда Государственного архива печати с целью изучения полноты комплектования, хранения и использования документов" (научный руководитель — ученый секретарь Ольга Васильковская). Осуществлен историко-книговедческий анализ развития книгоиздательского дела в Украине в 1917 году, определены основные его тенденции и характерные черты в контексте политических и социальных процессов, которые происходили в тот период, реконструирован материал к репертуару печатной книжной продукции. Проанализирована его тематико-типологическая структура, а также на основе изученных архивных материалов, часть которых впервые вводится в научный оборот, и опубликованных первоисточников представлены данные об издательствах и организациях, которые занимались издательской деятельностью и действовали на территории Украины в то время.

The article covers the results of the work conducted by the SRI "Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine" within the framework of SRW "The study of the printed editions fund of the State Record Archive with the purpose of studying of completing the completeness, storing and use of documents" (scientific researcher — scientific secretary O. Vaskivska). It deals with the historical and bibliopolical analysis of publishing business development in Ukraine in 1917, defined its basic tendencies and characteristic features in the context of political and social processes that took place at that period, and also reconstructed the material to the repertoire of printing book products. It analyzes its topical and typological structure and also on the basis of studying the archive materials, part of which are entered to the scientific use for the first time, and published sources, the data are represented about the publishing houses and organizations operated in book publishing business in Ukraine in the given period.

Список використаної літератури

1. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923) / Таїсія Ківшар. — К. : Логос, 1996.
2. Авгитидис К. Г. Издательская деятельность греков Одессы (1829—1917) / Костас Г. Авгитидис. — Одесса : Астропринт, 2003.
3. Киевская земская газета. — 1917. — № 38.
4. Книгарь. — 1918. — № 5.
5. Книга. — 1923. — № 3.
6. Голос друку. — 1921. — № 1.
7. Книга. — 1923. — № 2.
8. Петров С. Книжкова справа в Києві, 1861—1917 / С. Петров. — К. : ЕксОб, 2002.

Матеріал надійшов у редакцію 1 грудня 2010 року